

**DE REGIONAAL ECONOMISCHE BETEKENIS VAN DE
INDUSTRIE IN OVERIJSEL**

DE REGIONAAL ECONOMISCHE BETEKENIS VAN DE INDUSTRIE IN OVERIJSEL

Arbeidsmarkt en economische ontwikkelingen vanuit de sectorale invalshoek

Maastricht, december 2005

Drs. Heleen van Camp
Drs. Wim Derks

E,til

Postbus 1016
6201 BA Maastricht
T 043-3883955
F 043-3884860
E info@etil.nl
I www.etil.nl
E,til maakt deel uit van
Universiteit Maastricht
Holding bv

INHOUDSOPGAVE

Pagina

1	INLEIDING	2
2	REGIONAAL-ECONOMISCHE BETEKENIS VAN DE INDUSTRIE: CIJFERMATIG BELICHT	3
	2.1 Inleiding relatie economie en arbeid	3
	2.2 De regionaal-economische betekenis van industrie	4
	2.3 De betekenis van de industrie in de regionale groei	6
3	ECONOMISCHE BETEKENIS INDUSTRIE: STRUCTURELE ASPECTEN NADER BELICHT	8
	3.1 Inleiding	8
	3.2 Achtergronden van een stijgende arbeidsproductiviteit	8
	3.3 Achtergronden van deindustrialisatie	9
4	CONJUNCTURELE SAMENHANG TUSSEN ECONOMIE EN ARBEIDSMARKT	11
	4.1 Inleiding	11
	4.2 Economie en werkgelegenheid	11
	4.3 Economie en beroepsbevolking	12
	4.4 Economie en werkloosheid	13
5	CONCLUSIES	14

LIJST VAN FIGUREN

Figuur 2.1	Betekenis van de industrie in 2005: aandeel van industrie in totaal van de regio bij arbeidsplaatsen, bruto toegevoegde waarde en productiewaarde	5
Figuur 2.2	Ontwikkeling van industrie en totaal in Overijssel: procentuele verandering per jaar van 1995 naar 2002	6

LIJST VAN TABELLEN

Tabel 2.1	Betekenis van de industrie in 2005: aandeel van industrie in totaal van de regio bij arbeidsplaatsen, bruto toegevoegde waarde en productiewaarde	4
Tabel 2.2	Ontwikkeling van industrie en totaal: procentuele verandering gemiddeld per jaar van 1995-2002	6
Tabel 3.1	Verplaatsing naar locatie en eigendom	10

1 INLEIDING

De industrie krijgt momenteel hernieuwde aandacht in het beleid, regionaal¹ en nationaal². Er is ruimte voor 'industriebeleid', mede in het licht van 'regionaal beleid'³. Om dit beleid nader invulling te geven is het van belang zicht te hebben op de regionale betekenis en ontwikkeling van de industrie.

In het algemeen komt de ontwikkeling van de regionale economie en van diverse sectoren ook tot uitdrukking in de ontwikkeling van de regionale arbeidsmarkt. De arbeidsmarkt geeft echter geen compleet beeld van de economie. Op sectorniveau geldt dit in het bijzonder voor de industrie. De regionaal-economische betekenis van de industrie is groter dan blijkt uit de industriële werkgelegenheid. De Provincie Overijssel heeft daarom aan Etil gevraagd een nadere analyse te maken van de regionaal economische betekenis van de industrie⁴.

De meer structurele ontwikkelingen - met blijvende effecten op langere termijn - zijn daarbij het meest relevant. Bij conjuncturele ontwikkelingen - met zichtbare effecten op korte termijn - spelen geheel andere zaken. Omdat de industrie extra conjunctuurgevoelig is en omdat we nu in een conjuncturele omslag zitten, wordt ook aan deze effecten aandacht besteedt.

In deze notitie wordt in hoofdstuk twee op basis van beschikbare cijfers een beeld gegeven van de regionaal-economische betekenis van de industrie in Overijssel en deelgebieden in vergelijking met Nederland. Vervolgens wordt in hoofdstuk drie in beschrijvende zin nader ingegaan op tendensen die typerend zijn voor de structurele ontwikkeling van de industrie, zoals arbeidsproductiviteit en deïndustrialisatie. In hoofdstuk vier wordt stilgestaan bij de conjuncturele aspecten. Hoofdstuk 5 sluit de notitie af met een aantal conclusies.

¹ Memo 'Op zoek naar gunstige economische perspectieven in Overijssel; Het economisch perspectief van de bedrijvigheid in de stuwende sectoren van de Overijsselse economie', Team RWBB/BIRO, juni 2004, pagina 2, citaat prof.dr. Math de Vaan.

² 'Industriebrief; Hart voor de industrie' van het Ministerie van Economische Zaken, oktober 2004.

³ 'Nota Pieken in de Delta' van het Ministerie van Economische Zaken, juli 2004.

⁴ Onderdeel van de offerte 'Met APO verder: gebiedsgericht en vanuit economisch perspectief' september 2004.

2 REGIONAAL-ECONOMISCHE BETEKENIS VAN DE INDUSTRIE: CIJFERMATIG BELICHT

2.1 Inleiding relatie economie en arbeid

Economische groei wordt gerealiseerd door een vergroting van het aantal arbeidskrachten enerzijds en door een stijging van de productie per persoon (arbeidsproductiviteit) anderzijds. De arbeidsproductiviteit stijgt in de industrie over het algemeen sneller dan in de totale economie. In de industrie wordt daarom de groei van de productie in sterkere mate door groei van de arbeidsproductiviteit gerealiseerd dan in andere sectoren. De werkgelegenheid (niveau en ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten) geeft daarom vooral voor de industrie een onvolledig beeld van de regionale betekenis van die sector.

Naast de arbeidsproductiviteit speelt voor de industrie nog een ander aspect een rol als het gaat over de regionaal-economische betekenis namelijk de inkoop. Industriële bedrijven hebben door de relatief omvangrijke inkoop van goederen (grondstoffen, halffabrikaten, bouw) en diensten (zakelijke dienstverlening) een meer dan gemiddelde uitstraling naar andere bedrijven.

Naast de arbeidsmarktcomponent (werkgelegenheid) is daarom zeker voor de industrie ook de economische component van belang. Ten aanzien van de economische component zijn hiervoor de grootheden productie, arbeidsproductiviteit en inkoop genoemd. Het begrip productie in relatie tot arbeidsproductiviteit heeft betrekking op de waarde die toegevoegd wordt in het productieproces, het verschil van de waarde van verkoop en de waarde van inkoop. De waarde van verkoop (de totale productiewaarde) is in bedrijfstermen de omzet.

De genoemde relevante indicatoren kunnen in vaktermen aldus geconcretiseerd worden:

1. *Arbeidsmarktcomponent:*

- a. *Werkgelegenheid*, uitgedrukt in het aantal arbeidsplaatsen⁵.

2. *Economische component:*

- a. *Bruto toegevoegde waarde*: de waarde, die door de bedrijven in een regio toegevoegd wordt aan de waarde van de aangeleverde grondstoffen en halffabrikaten⁶.
- b. *Intermediair verbruik*: de inkoop van grondstoffen, halffabrikaten en diensten door de bedrijven in een regio⁷.
- c. *Productiewaarde*: de som van de bruto toegevoegde waarde en het intermediaire verbruik. (Op bedrijfsniveau komt dit begrip overeen met de omzet.)
- d. *Arbeidsproductiviteit*: de bruto toegevoegde waarde per arbeidsplaats⁸.

⁵ De arbeidsmarktindicator, de werkgelegenheid, wordt uitgedrukt in het aantal arbeidsplaatsen ontleend aan BIRO (Bedrijven- en InstellingenRegister provincie Overijssel). Tot en met april 2004 zijn data beschikbaar; het jaar 2005 is door Etil geraamd.

⁶ De economische indicatoren zijn gebaseerd op CBS-data van de Regionaal Economische Jaarcijfers (REJ). Deze zijn tot en met 2002 definitief vastgesteld en voor 2003 geraamd. Etil heeft trendmatig een schatting gemaakt voor 2005.

⁷ Het is niet bekend waar deze inkoop vandaan komt. De inkoop kan afkomstig zijn van andere bedrijven uit de sector, in dit geval de industrie, of uit andere sectoren, zoals de dienstensector. De inkoop kan komen uit de betreffende regio of van buiten de regio.

⁸ Voor een goede berekening van de arbeidsproductiviteit moeten cijfers van arbeid (werkgelegenheid) en productie (bruto toegevoegde waarde) gebruikt worden die onderling consistent zijn. CBS geeft echter geen bruikbare regionale cijfers van de werkgelegenheid. (Zelfstandigen ontbreken in regionale cijfers van arbeidsvolume.) Daarom wordt in deze notitie gebruik gemaakt van BIRO voor de werkgelegenheids cijfers. De uitkomsten van de berekende arbeidsproductiviteit hebben daardoor een beperktere betekenis, maar zijn voldoende bruikbaar voor het doel van deze notitie.

In dit hoofdstuk komen deze indicatoren aan de orde op basis van beschikbare cijfers. De industrie wordt vergeleken met het totaal van de economische activiteiten. Dit gebeurt voor Overijssel in vergelijking met Nederland. Binnen Overijssel komen ook verschillen aan de orde tussen de drie COROP-gebieden Noord-Overijssel, Twente en Zuidwest-Overijssel.

Op basis van door Etil geraamde cijfers wordt de situatie in 2005 geschat. Bruikbare cijfers over de ontwikkeling hebben betrekking op de periode 1995-2002.

2.2 De regionaal-economische betekenis van industrie

Arbeidsplaatsen geven een onderschatting van de regionaal-economische betekenis van de industrie

De betekenis van de industrie voor een regio kan weergegeven worden met het aandeel van de industrie in het totaal aantal arbeidsplaatsen in de regio. Uit tabel 2.1 blijkt dat de industrie in Overijssel goed is voor 17% van het totaal aantal arbeidsplaatsen in de regio. De regionaal-economische betekenis van de industrie kan ook weergegeven worden met het aandeel van de industrie in de totale bruto toegevoegde waarde van de regio. Dat aandeel is in Overijssel 21% en dus hoger dan bij arbeidsplaatsen. Omdat de arbeidsproductiviteit in de industrie hoger is dan gemiddeld, is het aandeel van de industrie in het regionaal totaal van de bruto toegevoegde waarde hoger dan in het regionaal totaal van de arbeidsplaatsen. Arbeidsplaatsen geven dus een onderschatting van de regionaal-economische betekenis van de industrie.

Er is nog een element waardoor de regionale betekenis van de industrie zelfs bij de bruto toegevoegde waarde onderschat wordt. De industrie heeft meer intermediair verbruik dan gemiddeld. Industriële bedrijven hebben door de relatief omvangrijke inkoop van goederen en diensten een meer dan gemiddelde uitstraling naar andere bedrijven. De totale betekenis van de industrie voor een regio is hoger dan berekend kan worden op basis van het aandeel in de arbeidsplaatsen of het aandeel in de toegevoegde waarde. Een indicator van deze totale betekenis van de industrie is het aandeel in het regionaal totaal van de productiewaarde. Dit is in Overijssel 32%.

Tabel 2.1

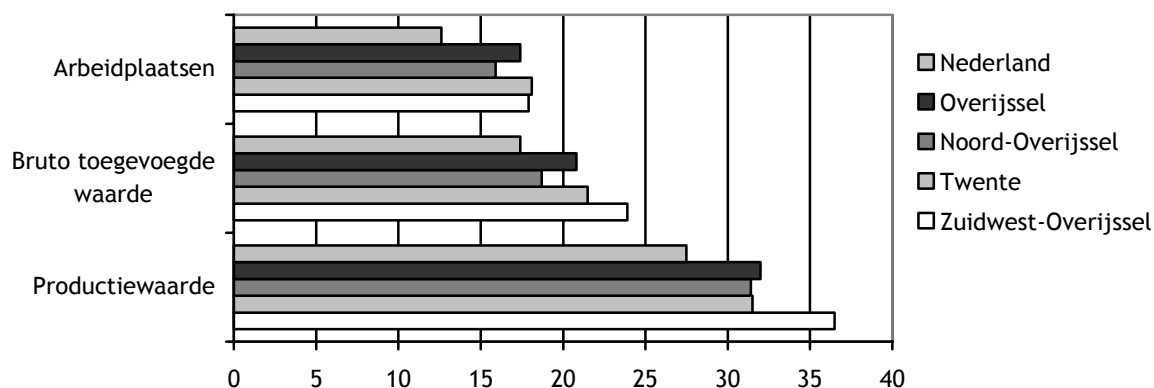
Betekenis van de industrie in 2005: aandeel van industrie in totaal van de regio bij arbeidsplaatsen, bruto toegevoegde waarde en productiewaarde

	Nederland	Overijssel	Noord-Overijssel	Twente	Zuidwest-Overijssel
			%		
<i>Arbeidsmarktcomponent</i>					
- arbeidsplaatsen	13	17	16	18	18
<i>Economische component</i>					
- bruto toegevoegde waarde	17	21	19	22	24
- productiewaarde	28	32	31	32	37

Bron: CBS, BIRO, Etil.

Figuur 2.1

Betekenis van de industrie in 2005: aandeel van industrie in totaal van de regio bij arbeidsplaatsen, bruto toegevoegde waarde en productiewaarde

Bron: CBS, BIRO, Etil.

De industrie is in Overijssel relatief belangrijk

In tabel 2.1 en figuur 2.1 is niet alleen informatie gegeven van Overijssel, maar ook van Nederland als geheel en van de drie deelgebieden binnen Overijssel. Van het totale aantal arbeidsplaatsen zit in Overijssel 17% in de industrie. Landelijk is dat minder: 13%. Ook in de drie Overijsselse regio's is het aandeel van de industrie hoger dan landelijk. Niet alleen bij arbeidsplaatsen, maar ook bij bruto toegevoegde waarde en productiewaarde is de betekenis van de industrie in Overijssel en deelgebieden hoger dan landelijk.

Er zijn verschillen binnen Overijssel

Binnen Overijssel worden drie zogenaamde COROP-regio's onderscheiden die een zeer verschillende omvang hebben. Twente is veruit de grootste regio. In die regio bevindt zich meer dan de helft van de industriële werkgelegenheid van Overijssel. In Noord-Overijssel gaat het ongeveer om een derde van het totaal. Zuidwest-Overijssel is een kleine regio met ongeveer een achtste van de industriële werkgelegenheid van Overijssel.

De betekenis van de industrie in het totaal van de regio verschilt iets tussen de drie gebieden. Zo is het relatieve belang van de industrie in Noord-Overijssel wat minder groot en in de kleine regio Zuidwest-Overijssel juist wat groter. Gemeten in arbeidsplaatsen is de industrie voor Zuidwest-Overijssel ongeveer even belangrijk als voor Twente, maar gemeten in de bruto toegevoegde waarde en vooral in productiewaarde is het belang van de industrie in Zuidwest-Overijssel groter dan voor de andere twee regio's.

Verschillen tussen regio's in mate van onderschatting van betekenis industrie

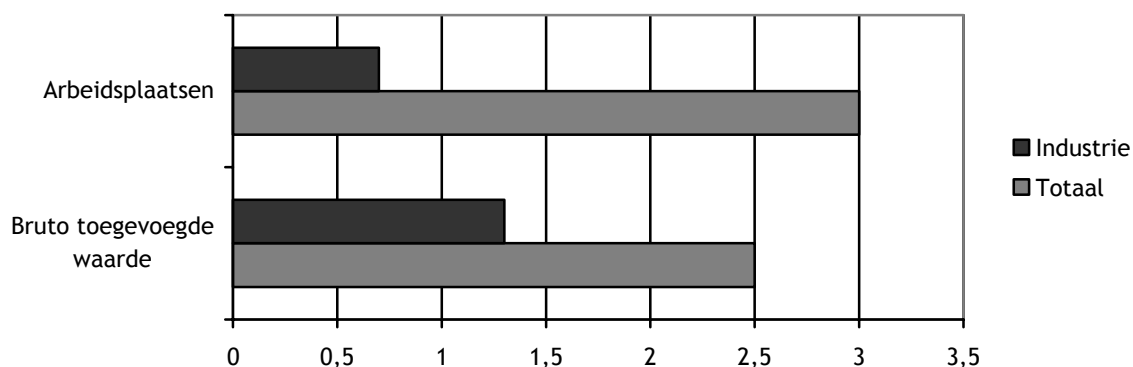
Hiervoor is al geconstateerd dat de betekenis van de industrie onderschat wordt als alleen naar arbeidsplaatsen gekeken wordt. De mate van onderschatting verschilt tussen de beschouwde gebieden. Landelijk is het aandeel van de industrie in de totale productiewaarde (28%) ruim twee keer zo groot als het aandeel in het totale aantal arbeidsplaatsen (13%). In Overijssel is het aandeel van de industrie in de totale productiewaarde (32%) minder dan twee maal zo groot als in het totale aantal arbeidsplaatsen (17%). De mate van onderschatting van de betekenis van de industrie op basis van het aantal arbeidsplaatsen is in Overijssel dus minder dan landelijk. Ook binnen Overijssel verschilt de mate van onderschatting. Deze onderschatting is het grootste in Zuidwest-Overijssel en het kleinste in Twente. Met de nodige voorzichtigheid zou geconcludeerd kunnen worden dat de uitstraling van de industriële bedrijven via inkoop van goederen en diensten in Zuidwest-Overijssel groter is dan in Twente. Nadere analyse op basis van aanvullende informatie is nodig om deze conclusie hard te maken.

2.3 De betekenis van de industrie in de regionale groei

De industrie is in Overijssel dus relatief gezien van groter belang dan in algemene zin in Nederland het geval is. Belangrijk is hoe de ontwikkeling van de afgelopen jaren is geweest. Gerekend is met de jaren 1995-2002, waarvoor alle benodigde cijfers beschikbaar zijn. De ontwikkeling van de arbeidsplaatsen en bruto toegevoegde waarde is in figuur 2.2 voor Overijssel gegeven. In tabel 2.2 zijn ook cijfers voor Nederland en per COROP-regio opgenomen. Op basis hiervan kunnen een aantal conclusies getrokken worden.

Figuur 2.2

Ontwikkeling van industrie en totaal in Overijssel: procentuele verandering per jaar van 1995 naar 2002

Bron: CBS, BIRO, Etil.

Tabel 2.2

Ontwikkeling van industrie en totaal: procentuele verandering gemiddeld per jaar van 1995-2002

	Nederland	Overijssel	Noord-Overijssel	Twente	Zuidwest-Overijssel
	%				
<i>Arbeidsmarktcomponent</i>					
- arbeidsplaatsen industrie	- 0,2	+ 0,7	+ 1,5	+ 0,5	+ 0,1
- arbeidsplaatsen totaal	+ 2,6	+ 3,0	+ 3,5	+ 2,8	+ 2,8
<i>Economische component</i>					
- bruto toegevoegde waarde industrie	+ 1,5	+ 1,3	+ 2,1	+ 0,8	+ 1,6
- totale bruto toegevoegde waarde	+ 2,9	+ 2,5	+ 3,1	+ 2,4	+ 2,1

Bron: CBS, BIRO, Etil.

Het aantal arbeidsplaatsen van de industrie blijft achter bij groei van het totaal

In de beschouwde periode 1995-2002 is het aantal arbeidsplaatsen in de industrie gemiddeld per jaar in Overijssel toegenomen met 0,7%. Het totale aantal arbeidsplaatsen is sneller gestegen (3,0% per jaar). Dat het aantal arbeidsplaatsen in de industrie minder snel is gestegen dan het totaal, kan voor een deel veroorzaakt zijn door de snelle groei van het aantal deeltijdbanen. Deeltijdbanen komen in de industrie minder voor. Omgerekend naar voltijdseenheden is het verschil in groei tussen industrie en totaal misschien minder.

Ook in Nederland als geheel is de groei van de industrie (-0,2% per jaar) ongunstiger dan bij het totaal (+2,6% per jaar). In Overijssel is het verschil tussen industrie en totaal ($0,7 - 3,0 = -2,3$) kleiner dan in Nederland ($-0,2 - 2,6 = -2,8$). Bij de deelgebieden binnen Overijssel blijft de groei van de industrie eveneens achter bij de groei van het totaal. In Noord-Overijssel is de groei het hoogste en blijft de industrie het minste achter bij het totaal.

De industriële economische ontwikkeling is weliswaar achtergebleven bij de totale economische ontwikkeling, maar minder sterk dan bij de werkgelegenheid

De bruto toegevoegde waarde van de industrie is tijdens de beschouwde periode gemiddeld per jaar in Overijssel toegenomen met 1,3% en in Nederland met 1,5%. De totale bruto toegevoegde waarde is in Overijssel gestegen met 2,5% gemiddeld per jaar, in Nederland met 2,9%. De ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde van de industrie is dus achtergebleven bij de ontwikkeling van het totaal. De verschillen zijn echter minder groot dan bij het aantal arbeidsplaatsen. Ook het verschil tussen Overijssel en Nederland is bij deze indicator minder groot. Bij de drie regio's binnen Overijssel is de groei van de bruto toegevoegde waarde van de industrie ook achtergebleven bij die van het totaal. Evenals bij arbeidsplaatsen is het verschil tussen industrie en totaal het kleinste in Noord-Overijssel.

Dat bij de ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde de industrie minder ver achterblijft dan bij het aantal arbeidsplaatsen, wordt veroorzaakt door het verschil in ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Daarover gaat de volgende conclusie.

De arbeidsproductiviteit van de industrie is meer toegenomen dan van de totale bedrijvigheid

De arbeidsproductiviteit geeft de efficiency van de productie weer. Het gaat immers om de ontwikkeling van de verhouding tussen de werkgelegenheid en de bruto toegevoegde waarde. Uit een analyse van de cijfers blijkt dat de arbeidsproductiviteit van de industrie in de beschouwde periode in alle regio's meer is gestegen dan de arbeidsproductiviteit van het totaal aan economische activiteiten. In de industrie wordt de groei van de bruto toegevoegde waarde dan ook in sterkere mate gerealiseerd door stijging van de arbeidsproductiviteit dan bij de totale bedrijvigheid. Door deze stijgende arbeidsproductiviteit kon met minder mensen meer geproduceerd worden.

Verschillen in industriële ontwikkeling binnen Overijssel

Vanuit het arbeidsmarktperspectief heeft Noord-Overijssel een zeer gunstige ontwikkeling gekend met een groei van het aantal arbeidsplaatsen van gemiddeld 1,5% per jaar in de periode 1995-2002. Dat is een groei die twee maal boven de provinciale groei ligt (0,7%) en veel hoger is dan landelijk (-0,2%). Ook vanuit het economisch perspectief is de industrie in Noord-Overijssel het snelste gegroeid.

Vanuit arbeidsmarktperspectief was de ontwikkeling in de industrie binnen Overijssel het minst gunstig in Zuidwest-Overijssel (0,1% per jaar), maar was daar toch nog altijd gunstiger dan landelijk (-0,2% per jaar).

Vanuit economisch perspectief gaf Twente de minste groei. De groei van de arbeidsproductiviteit in de industrie was daar laag.

3 ECONOMISCHE BETEKENIS INDUSTRIE: STRUCTURELE ASPECTEN NADER BELICHT

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk wil kort een aantal achtergronden beschrijven die samenhangen met de gesignaleerde structurele ontwikkelingen. Hierbij wordt eerst ingegaan op de achtergronden van de toenemende arbeidsproductiviteit en het belang daarvan voor de welvaart van een regio⁹. De derde paragraaf ten slotte gaat in op de achtergronden van de deïndustrialisatie¹⁰.

3.2 Achtergronden van een stijgende arbeidsproductiviteit

Algemeen

In een periode van schaarste aan arbeidskrachten, zoals in de jaren zestig van de vorige eeuw, is stijging van de arbeidsproductiviteit nodig voor voldoende groei van de productie. Over het algemeen is stijging van arbeidsproductiviteit echter ook een belangrijk middel om de arbeidskosten per eenheid product zo laag mogelijk te houden. Dit is belangrijk vanwege de internationale concurrentie.

De centrale motor voor de stijging van de arbeidsproductiviteit is de technologische ontwikkeling. In het verleden had deze motor vooral gevolgen voor de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de industrie. De ICT-technieken hebben echter veel invloed op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de (commerciële) diensten. De directe intermenselijke interactie wordt minder noodzakelijk, waardoor produceren op afstand mogelijk wordt. Internationale handel en concurrentie worden ook voor de commerciële diensten steeds belangrijker. Het verschil in arbeidsproductiviteitsgroei tussen de industrie en commerciële diensten wordt dan ook kleiner¹¹. Uiteindelijk is de afgelopen decennia sprake geweest van een lage groei van de arbeidsproductiviteit in het hele EURO-gebied¹², ook in Nederland.

Achtergronden van de arbeidsproductiviteitsontwikkeling

Er zijn verschillende groepen factoren die de arbeidsproductiviteit beïnvloeden¹³.

Ten eerste is er de factor 'loonmatiging'. In ESB is daarover een discussie gevoerd in najaar 2004. Er zijn structurele en tijdelijke effecten te onderscheiden. In algemene zin is geconcludeerd dat ten tijde van laagconjunctuur de arbeidsproductiviteitsgroei vermindert door de substitutie van kapitaal door arbeid. Dit is een tijdelijk effect. Permanente loonmatiging verhoogt de economische groei. Een loonschok leidt echter niet direct tot meer innovatie (en dus tot een hogere arbeidsproductiviteit). De economen zijn het per saldo niet eens over het effect van loonmatiging op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit.

⁹ Paragraaf 3.3 is gebaseerd op de ESB-serie najaar 2004 over arbeidsproductiviteitsgroei, alsmede Macro Economische Verkenningen 2005 en 'Regionale arbeidsproductiviteit: niveau, groei en verklaring' van Ministerie EZ, juni 2004.

¹⁰ Paragraaf 3.3 is gebaseerd op de diverse studies die het Ministerie van Economische Zaken heeft laten verrichten in het kader van de 'heroriëntatie'. Specifiek worden genoemd:

- 'SWOT-analyse voor de industriebrief', Bureau Berenschot, juni 2004.
- 'Toekomstvisie op de industrie; Zes deskundigen aan het woord', Ministerie EZ, november 2004.
- 'Visie op verplaatsing; Aard, omvang en effecten van verplaatsing van bedrijfsactiviteiten naar het buitenland', Ministerie EZ, januari 2005.
- 'Verplaatsing vanuit Nederland; Motieven, gevolgen en beleid', CPB, februari 2005.
- 'Vier vergezichten op Nederland: Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040', CPB, november 2004
- 'Industriemonitor', CBS, augustus 2005.

¹¹ Deze alinea is gebaseerd op 'Vier vergezichten op Nederland', CPB, november 2004.

¹² Bron: ESB, nummer 4444, 14 oktober 2004, pagina's 482-485.

¹³ Deze groepen van factoren zijn ontleend aan ESB, nr. 4447, 26 november 2004, pagina's 562-564.

Ten tweede is er een heel andere groep factoren: concurrentie, innovatie en menselijk kapitaal. Concurrentie heeft alles te maken met (arbeids)kosten en de prijselasticiteit van de vraag. Concurrentie stimuleert de stijging van de arbeidsproductiviteit, omdat met die stijging de arbeidskosten per eenheid product lager worden. De arbeidsproductiviteit kan stijgen door middel van innovatie. Dit gaat verder dan alleen technologische innovaties. Het gaat om het succesvol vercommercialiseren van nieuwe producten en diensten¹⁴. Afhankelijk van de indicatoren die gebruikt worden, is de industriële sector innovatiever dan de dienstverlenende sector en is binnen de dienstverlening de ene groep bedrijven op hun beurt weer innovatiever dan een andere groep. In ieder geval is de innovatiecyclus in de dienstensector korter dan die in de industrie. De dienstverlening heeft geen tijd om langdurige patenttrajecten in te gaan. Een heel bijzondere sector binnen de dienstverlening is de zorg¹⁵. Op korte termijn zijn de ontwikkelingen in de farmaceutische industrie, medische technologie en ICT belangrijk. Op langere termijn zal echter meer marktwerking vereist zijn voor een duurzame groei van de arbeidsproductiviteit.

Ten derde is er de groep van factoren die voorwaardenscheppend zijn voor stijging van de arbeidsproductiviteit: stabiele macro-economische condities, goed ontwikkelde financiële markten, mededingingsbeleid, wegnemen van belemmerende regelgeving en toetredingsbarrières, een stimulerend innovatieklimaat, onderwijs en scholing van werknemers.

Ten vierde is er de groep van factoren die samenhangen met een overheidsbeleid ter stimulering van de stijging van de arbeidsproductiviteit. Verhoging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking is daar een voorbeeld van.

Tot slot dient te worden opgemerkt dat internationale arbeids(her)verdeling, zoals het verplaatsen van arbeidsintensieve producties naar lagelonenlanden, tot een verhoging leidt van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in het land van vertrek.

Regionale arbeidsproductiviteitsontwikkeling

Niveau en ontwikkeling van arbeidsproductiviteit kunnen verschillen tussen regio's. Het Ministerie van EZ heeft voor de periode 1990-2001 een onderzoek laten uitvoeren op COROP-niveau¹⁶. Dergelijke verschillen worden veroorzaakt door verschillen in economische structuur: de over- of ondervertegenwoordiging van bepaalde economische activiteiten. Ook zijn er regionale verschillen per soort van economische activiteit. De achterliggende factoren die hierbij een rol spelen, zijn onder andere opleidingsniveau, aandeel van export en omvang R&D-uitgaven, welke per regio zullen verschillen.

3.3 Achtergronden van deïndustrialisatie

Stijging van arbeidsproductiviteit leidt niet altijd tot voldoende beperking van de stijging van de arbeidskosten per eenheid product om de concurrentie met lagelonenlanden volledig aan te kunnen. Als gevolg van een sterke internationale prijsconcurrentie is in Nederland deïndustrialisatie opgetreden. Dit is een structureel proces dat doorgaat. Zoals in de afgelopen halve eeuw de schoen- en textielindustrie grotendeels uit Nederland is verdwenen, zo zullen ook in de komende jaren voortdurend onderdelen van de industrie verdwijnen. Voor de toekomst wordt verwacht dat in Nederland vooral de hoogwaardige industriële toeleveranciers goed kunnen concurreren in bepaalde onderdelen van de markt.

¹⁴ Bron: ESB, nummer 4437, 9 juli 2004, pagina's 317-319.

¹⁵ Bron: ESB, nummer 4452, 10 februari 2005, pagina's D9-D12.

¹⁶ Regionale arbeidsproductiviteit: niveau, groei en verklaring, juni 2004, RUG/Ministerie van Economische Zaken.

Door verplaatsing van economische activiteiten naar elders kunnen bedrijven profiteren van kostenverschillen tussen landen. Daarnaast speelt het motief van betere markttoegang tot klanten en leveranciers. Onderzoek heeft echter uitgewezen dat vooral kostenbesparingen van doorslaggevend betekenis zijn bij het besluit om een (deel) van de productieketen te verplaatsen¹⁷. Het gaat dan om verplaatsing van laaggeschoold werk, in mindere mate om hoogwaardig werk (bijvoorbeeld ICT) en naast vooral productie ook dienstverlening (bijvoorbeeld call-service). Deze activiteiten worden vooral verplaatst naar Midden- en Oost-Europa, daarna West- en Zuid-Europa en in veel geringere mate naar China en India. Deze twee laatste landen nemen wel in belang toe.

Bij de verplaatsing zelf zijn twee invalshoeken belangrijk: de geografische locatie (Nederland versus buitenland) en het juridisch eigendom (uitbesteed versus in eigen beheer). Op basis daarvan worden vier typen van verplaatsingsgedrag onderscheiden (tabel 3.1). Specialisatie is een motief voor verplaatsing. Hierbij kan onderscheid gemaakt worden in horizontale of verticale specialisatie. Onder horizontale specialisatie wordt verstaan dat een zelfde productielijn in meerdere landen wordt gevestigd. Onder verticale specialisatie wordt verstaan dat verschillende onderdelen van de productielijn naar verschillende landen wordt verplaatst. Bij de horizontale specialisatie speelt markttoegang een rol, bij verticale specialisatie kostenverschillen tussen landen. De keuze voor juridisch eigendom komt voort uit bedrijfsmatige overwegingen zoals het belang van eigendomsrechten en kwaliteitsbeheer.

Tabel 3.1
Verplaatsing naar locatie en eigendom

	Nederland	Buitenland
Uitbesteed	Outsourcing (nationale outsourcing)	Outsourced offshoring (internationale outsourcing)
In eigen beheer	Insourcing (binnenlandse investering)	Inhouse Offshoring (directe buitenlandse investering)

Bron: 'Verplaatsing vanuit Nederland; motieven, gevolgen en beleid', februari 2005, CPB, pagina 13.

De gevolgen van verplaatsing zijn vanuit nationaal-economisch perspectief overwegend positief. Het reële inkomen in Nederland stijgt. Nederland is klein, heeft een open economie en is een handelsland. Daardoor kan Nederland in sterke mate profiteren van verplaatsing. Er kan goedkoper geproduceerd worden door te importeren en hier opgebouwde kennis kan elders te gelde gemaakt worden. Dit handelsperspectief kan voor de opkomende economieën in de Aziatische landen toegepast worden. De nadelen van verplaatsing uiteten zich echter vooral op regionaal niveau. De nadelen hebben bijvoorbeeld betrekking op het weggevalen van banen van vooral laaggeschoolden. Dit effect is direct zichtbaar en individueel voelbaar. Er is transitiewerkloosheid als gevolg van de verandering van de economische structuur. De omvang hiervan wordt door het CPB als bescheiden en als korte-termijneffect beschouwd¹⁸.

¹⁷ Bron: 'Visie op verplaatsing: aard, omvang en effecten van verplaatsing van bedrijfsactiviteiten naar het buitenland', Ministerie EZ, januari 2005, pagina 5.

¹⁸ Bron: 'Verplaatsing vanuit Nederland; motieven, gevolgen en beleid', februari 2005, CPB.

4 CONJUNCTURELE SAMENHANG TUSSEN ECONOMIE EN ARBEIDSMARKT

4.1 Inleiding

De analyse in de voorgaande hoofdstukken heeft betrekking op de structurele ontwikkeling, dus de ontwikkeling gemiddeld over een langere termijn. De conjuncturele ontwikkeling is echter op korte termijn van belang en is nu actueel, nu de economie weer uit een dal klimt. Er is nu dus sprake van een verandering in de conjunctuur.

Structureel wordt de groei van de economie beperkt door de groei van het aantal beschikbare arbeidskrachten (beroepsbevolking) en de stijging van de arbeidsproductiviteit. Als gevolg van de demografische ontwikkeling zal het aantal arbeidskrachten (steeds minder groei, overgaand in daling) mogelijk een beperkende factor gaan worden voor de economische groei. Ontwikkeling van arbeidsproductiviteit blijft daarom van belang.

Conjunctureel liggen de relaties tussen economie en arbeidsmarkt heel anders. De economische groei beïnvloedt de groei van het aantal arbeidsplaatsen en daarmee de ontwikkeling van de werkloosheid. De economische groei heeft ook invloed op de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten (beroepsbevolking).

In algemene zin is het zo dat een verandering van de economische groei (de conjuncturele ontwikkeling) met een half tot een heel jaar vertraging invloed heeft op de verandering van de groei van het aantal arbeidsplaatsen en met ongeveer een jaar vertraging op de ontwikkeling van de werkloosheid.

De bouw en de industrie zijn twee sectoren waarin de conjunctuur het eerst merkbaar is en waarin conjuncturele effecten ook sterker voelbaar zijn. Hoog- en laagconjunctuur wisselen elkaar af in een tijdsperiode van ongeveer tien jaar.

Hierna wordt nader ingegaan op dat samenspel tussen economische- en arbeidsmarkt-ontwikkelingen tijdens de conjunctuurcyclus.

4.2 Economie en werkgelegenheid

De samenhang tussen de economische- en werkgelegenheidsontwikkelingen is voor iedereen zichtbaar. Van hoog- naar laagconjunctuur neemt de orderportefeuille af. Werkgevers zijn eerst geneigd om werknemers nog in dienst te houden in afwachting van nadere ontwikkelingen. Zeker bij werkgevers die de voorafgaande jaren veel moeite hebben gehad om gekwalificeerd personeel te werven - zoals in de industrie - zal dat gedrag zichtbaar zijn. Een consequentie van dit gedrag is dat de arbeidsproductiviteit gaat dalen; er wordt minder omzet gegenereerd vanwege de recessie, maar het personeelsbestand blijft eerst nog op pijl en de productiecapaciteit onderbenut. Dit kan een onderneming maar een beperkte tijd volhouden. Als geen herstel optreedt, dan zal personeel ontslagen worden en in een later stadium kan dit leiden tot een faillissement.

Van laag- naar hoogconjunctuur zullen werkgevers een grotere orderportefeuille eerst willen uitvoeren door een grotere en betere inzet van de huidige werknemers en benutting van de productiecapaciteit. De arbeidsproductiviteit zal dan weer gaan stijgen. Pas als de orderstroom een continue, opwaartse lijn vertoont, zal nieuw personeel geworven worden.

De hier beschreven vertraagde aanpassing van de benodigde hoeveelheid arbeid wordt 'labour hoarding' genoemd. Deze 'labour hoarding' is in de huidige conjunctuercyclus sterker gebleken dan in eerdere cycli. Een verschijnsel dat op dit patroon direct effect heeft, is dat werkgevers een deel van het personeelsbestand 'flexibiliseren' om beter te kunnen inspelen op de conjunctuur. De 'buffer' van 'labour hoarding' zal zich dan minder voordoen, waardoor conjuncturele ontwikkelingen in de economische groei steeds sneller zichtbaar worden in de werkgelegenheid en werkloosheid. De eerder genoemde effectvertraging wordt minder; met andere woorden: de conjunctuurgevoeligheid van de werkgelegenheid en werkloosheid is toegenomen¹⁹.

Wat betreft de huidige conjuncturele ontwikkelingen verwacht het CPB dat 2005 een economische groei zal laten zien van 0,5 en 2006 van 2,5%. De werkgelegenheid zal in 2006 dan voor het eerst tijdens dit economische herstel toenemen met een klein procent. Bij een economisch herstel zonder werkgelegenheidsgroei (2005) zal naar verwachting dus sprake zijn van enige (conjuncturele) toename van arbeidsproductiviteit.

4.3 Economie en beroepsbevolking

De samenhang tussen economische ontwikkelingen en die van de beroepsbevolking uit zich op twee manieren: via de arbeidsparticipatie en via studeren.

Arbeidsparticipatie

De arbeidsparticipatie neemt toe tijdens een hoogconjunctuur, aangezien meer mensen zullen willen werken. Dit effect is vooral in de negentiger jaren zichtbaar geworden onder herintredende vrouwen. Tijdens een laagconjunctuur neemt (de groei van) het arbeidsaanbod en de arbeidsparticipatie juist af. Zo was het rondom 2004 lastig om ander werk te vinden vanwege gebrek aan externe vacatures. Bij tweeverdieners had dit het effect dat als een van beiden ontslagen werd en het inkomen niet direct noodzakelijk was voor het levensonderhoud, die persoon zich terugtrok van de arbeidsmarkt. Het absorptievermogen van de arbeidsmarkt voor nieuwe intreders is tijdens een laagconjunctuur beperkt. Het is dan ook lastig voor nieuwe intreders of herintreders in dergelijke tijden om een geschikte arbeidsplaats te vinden.

Studeren

Afhankelijk van de mogelijkheden om direct werk te vinden, zullen jongeren sneller of langzamer hun studie afronden en werk zoeken. Bij een laagconjunctuur zijn zij eerder geneigd een extra studiejaar te volgen. De jongere kan zich in dat jaar verder specialiseren in een beroep, in de verwachting dat deze als specialist eerder aan de gestelde functie-eisen, competentieprofielen zal voldoen. Of een jongere verbreedt juist zijn of haar kennis in de verwachting dat er op de markt meer mogelijkheden zijn om werk te vinden. Bij een hoogconjunctuur zijn werkgevers zeer gericht op het werven van schoolverlaters om nieuwe dynamiek en hoge expertise in het bedrijf binnen te brengen tegen een relatief lage kostprijs. De studieduur wordt dan juist korter. Jongeren vinden sneller een baan na hun 'normale' afgeronde opleiding. Daarnaast wordt ook het effect zichtbaar dat jongeren tijdens stages al contracten aangeboden krijgen.

¹⁹ Bron: ESB nummer 4442, 17 september 2004, pagina's 434-436.

4.4 Economie en werkloosheid

Er bestaat een sterk verband tussen economische groei en werkloosheid²⁰. De werkloosheid stijgt bij onvoldoende economische groei en daalt bij voldoende economische groei. Er is een duidelijke samenhang in de ontwikkeling van werkloosheid en het aantal vacatures. Een stijgende werkloosheid valt in het algemeen samen met een dalend aantal vacatures en omgekeerd. Als de economie aantrekt, komen er meer vacatures die extern geplaatst worden. Hierop kunnen ook werklozen solliciteren. De ervaring leert dat eerst snel bemiddelbare werklozen een baan vinden. Pas als arbeidsmarktbreed knelpunten in de personeelswerving voelbaar worden bij bedrijven en instellingen, dan kunnen ook moeilijker bemiddelbare doelgroepen naar de arbeidsmarkt toegeleid worden²¹. In de loop van economisch herstel zal de werkloosheid dus gaan dalen. Het CPB verwacht dat in 2005 de werkloosheid nog oploopt met ongeveer 5% (was in 2004 21%) en in 2006 licht zal dalen met ongeveer 5%.

²⁰ Bron: Sociaal-economische trends, 1^e kwartaal 2004, CBS, pagina's 11-14.

²¹ Om welke doelgroepen het gaat wisselt per jaar en per conjunctuurcyclus. Naast de economische ontwikkelingen is ook wetgeving duidelijk van invloed. In de tachtiger en negentiger jaren hebben de herintredende vrouwen centraal gestaan alsmede etnische minderheden. Momenteel gaat het om ouderen en (gedeeltelijk) arbeidsongeschikten en arbeidsmigranten uit de Midden- en Oost-Europese EU-toetredingslanden.

5 CONCLUSIES

De omvang en de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie geeft een onderschatting van de regionale betekenis van de industrie. Vanuit economisch perspectief is de betekenis van de industrie groter dan vanuit arbeidsmarktperspectief. Door de relatieve omvangrijke inkoop van goederen en diensten hebben industriële bedrijven een grote uitstraling naar andere bedrijven, ook buiten de industrie.

De ontwikkeling van de werkgelegenheid in de industrie blijft structureel achter bij de ontwikkeling van de totale werkgelegenheid. Dat geldt voor de ontwikkeling van de productie (de bruto toegevoegde waarde) van de industrie in mindere mate. De arbeidsproductiviteit is in de industrie hoger en groeit sneller dan bij het totaal. Dat is voor deze sector ook nodig gezien de internationale concurrentie.

Desondanks vindt er ofwel vanuit markttechnische ofwel vanuit kostenoverwegingen continu verplaatsing van bedrijfsactiviteiten plaats. Dit verplaatsingsgedrag vergroot de algemene welvaart, maar de negatieve gevolgen van de verplaatsing zijn vooral regionaal waarneembaar. Er verdwijnen arbeidsplaatsen, met name voor laagopgeleiden.

In de provincie Overijssel doen zich deze ontwikkelingen ook voor. Er zijn een paar specifieke regionale kenmerken. De industrie is in vergelijking met het algemeen landelijk beeld relatief belangrijk. Als naar de ontwikkelingen gekeken wordt, dan moet geconstateerd worden dat Overijssel weliswaar een positieve werkgelegenheidsontwikkeling kent in de industrie, maar een minder positieve ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde. De arbeidsproductiviteit is ook minder gegroeid dan het landelijke gemiddelde.